

2013

þÿ † ³ ½ É Ñ Ä . ² Å ¶ ± ½ Ä ¹ ½ ® ° Ä . Ä ¿ Á ¹ 0
þÿ µ À ¹ ³ Á ± Æ ® (1 0 9 2) ± À Ì Ä . ” Å Ä ¹ 0

Katsaros, Vasilis

þÿ § Á ¹ Ñ Ä ¹ ± ½ ¹ 0 ® ‘ Á Ç ± ¹ ¿ » ¿ ³ ¹ 0 ® • Ä ± ¹ Á µ ⁻ ± (§ ‘ •)

<http://hdl.handle.net/11728/7428>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

**ΔΕΛΤΙΟΝ
ΤΗΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**

**ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ' ΤΟΜΟΣ ΑΔ'
2013**

ΑΘΗΝΑ 2013

**DELTAION
OF THE
CHRISTIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY**

**SERIES 4 VOLUME 34
2013**

ATHENS 2013

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ

ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

ΕΥΓΕΝΙΑ ΧΑΛΚΙΑ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ακαδημία Αθηνών

ANTHONY CUTLER, University of Pennsylvania

RAFFAELLA FARIOLI-CAMPANATI, Università degli Studi di Bologna

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

NANCY PATTERSON-ŠEVČENKO, Ανεξάρτητη ερευνήτρια

JEAN-PIERRE SODINI, Université Paris I Panthéon-Sorbonne

MARICA ŠUPUT, Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου

ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΟΜΟΥ ΛΔ' (2013)

ΡΟΔΟΝΙΚΗ ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

Ο ΤΟΜΟΣ ΛΔ΄
ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ
ΤΙΤΟΥ ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗ
(1961-2010)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τίτος Παπαμαστοράκης (1961-2010) Εργογραφία του Τίτου Παπαμαστοράκη	XI-XII XIII-XIV	KONSTANTINOS T. RAPTIS - STYLIANI D. VASSILIADOU Late Antique and Byzantine Architectural Sculptures in Hamza Bey <i>Camii</i> , Thessaloniki	66
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS	XIX-XX		
ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ Το αρχαιολογικό εύρημα ως ιστορικό τεκμήριο. Η εγκατάσταση των Γόθων στην πεδιάδα της Κεντρικής Μακεδονίας και η ίδρυση του επισκοπικού συγκροτή- ματος στις Λουλουδιές	1-9	PASCAL ANDROUDIS Dalle avec aigle bicéphale, en provenance de l'enceinte byzantine de Trébizonde	67-77
ΕΦΤΕΡΠΙ ΜΑΡΚΙ The Archaeological Find as Historical Evidence. The Settlement of Goths in the Plain of Central Macedonia and the Establishment of Episcopal Complex at Louloudies	10	ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ Le culte de saint Eudokimos	79-88
ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Ζητήματα αναπαράστασης της αρχικής μορφής του ναού του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα	11-23	ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ Η λατρεία του αγίου Ευδοκίμου	89-90
STAVROS MAMALOUKOS Issues Regarding the Reconstruction of the Original Form of the Church of Saint Titos in Gortyna	23-24	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Άγι-Μιχαήλη στὸ Βουνὸ στὴν ἄνω Κορακιάνα Κερκύρας	91-106
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ Τὰ τοπικά καὶ τὰ χρονικά ὄρια τοῦ ψευδοκουφικοῦ διακόσμου	25-32	PANAYOTIS L. VOCOTOPOULOS The Byzantine Wall Painting of Saint Michael <i>sto Vouno</i> in Ano Korakiana, Corfu	106
CHARALAMBOS BOURAS The Geographic and Temporal Limits of Pseudo-Kufic Decoration	32	ANTONIS TSAKALOS Une représentation du « vrai » <i>Mandyliion</i> en Cappadoce ?	107-115
ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ Άγνωστη βυζαντινὴ κτητορικὴ ἐπιγραφή (1092) ἀπὸ τὴ δυτικὴ Φωκίδα	33-39	ΑΝΤΩΝΗΣ ΤΣΑΚΑΛΟΣ Ἀπεικόνιση τοῦ «πραγματικοῦ» Ἁγίου Μανδηλίου στὴν Καππαδοκία;	115-116
VASSILIS KATSAROS Unknown Dedicatory Byzantine Inscription (AD 1092) from Western Phocide	39-40	ΑΝΕΣΤΗΣ ΒΑΣΙΛΑΚΕΡΗΣ Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ αυτοκράτορα	117-127
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Ἐυαγγελίστριας Ἀλιάρτου Βοιωτίας	41-51	ANESTIS VASILAKERIS The Protaton Frescoes and the Emperor's Face	128
IOANNIS A. KARATZOGLU The Katholikon of the Evangelistria Monastery at Haliartos in Boeotia	52	BRANIŠLAV TODIĆ A Serbian Legend of the Holy Apostle Titus and its Reflection in Art	129-138
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΡΑΠΤΗΣ - ΣΤΥΛΙΑΝΗ Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Ἀρχιτεκτονικά γλυπτά τῆς ὑστέρης ἀρχαιότητος καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων στὸ Χαμζά Μπέη τζαμί στὴ Θεσσαλονίκη	53-65	BRANIŠLAV TODIĆ Ένας σέρβικος μύθος τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Τίτου καὶ ἡ ἀντανάκλασή του στὴν τέχνη	139-140
		LEONELA FUNDIĆ - MICHAEL KAPPAS <i>Stavroproskynesis</i> : An Iconographic Theme and Its Context	141-154
		LEONELA FUNDIĆ - ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΑΠΠΑΣ Σταυροπροσκύνησις Ένα ιδιότυπο εἰκονογραφικὸ θέμα	155-156

MARY LEE COULSON Birds in Paradise: Funerary Iconography at Merbaka Church	157-165	ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΖΑΡΡΑΣ Η παλαιολόγεια εικόνα του Χριστού <i>έν δόξη</i> με τους αποστόλους στο Μουσείο του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας	239-250
MARY LEE COULSON Πτηνά στον Παράδεισο: Ταφική εικονογραφία στο ναό του Μέριμπακα	165-166	ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΖΑΡΡΑΣ The Palaiologan Icon of the Christ <i>in Glory</i> and the Apostles in the Museum of the Hellenic Institute in Venice	251-252
ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΠΥΡΡΟΥ Θεραπευτής και πεταλωτής: Νέα στοιχεία για τον Ρωμανό τον <i>Σκλεποδιώκτη</i> από τη μνημειακή ζωγραφική της Κρήτης	167-178	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΙΩΜΚΟΣ Έργα του Νικόλαου Τζαφούρη και του εργαστηρίου του	253-265
ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΠΥΡΡΟΥ Healer and Blacksmith: New Evidence about Romanos the <i>Sklepodiotkis</i> in the Monumental Painting of Crete	178	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΙΩΜΚΟΣ Painted Works by Nikolaos Tzafouris and his Workshop	265-266
ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Οι απεικονίσεις του αγίου Αχιλλείου στον ελλαδικό χώρο και η διάδοση της τιμής του	179-189	ALEXANDRA TRIFONOVA Άγνωστη εικόνα κρητικής τέχνης της Παναγίας του Πάθους από το Μαυροβούνιο	267-272
PARASKEVI CH. PAPADIMITRIOU Representation of Saint Achilleios in Greece and the Dissemination of his Veneration	190	ALEXANDRA TRIFONOVA Icône inconnue de l'école crétoise de la Vierge de la Passion du Monténégro	272
ΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ Ιδιαίτερες στον αρχικό τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού του Αγίου Αθανασίου στον Άνω Παρακάλαμο Ιωαννίνων (1546)	191-201	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ <i>Έν τόπω τής χλόης</i> . Κυπριακή εικόνα Δέησης στα Τριάντα της Ρόδου	273-283
ΝΙΚΙ VASSILICU Particolarità nell'originaria decorazione pittorica nella chiesa di Sant'Atanasio ad Ano Parakalamos in Epiro (1546)	202	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ <i>Έν τόπω τής χλόης</i> . Cypriot Deesis Icon in Trianta, Rhodes	283-284
ΤΖΟΥΛΙΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Σπάνιες παραστάσεις από το βίο των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στο καθολικό της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα Λακωνίας	203-213	ΚΑΛΛΙΡΡΟΕ ΛΙΝΑΡΔΟΥ An Alternative to Illustration: <i>Marginalia figurata</i> in the Codex Coislin 88 of the Bibliothèque Nationale	285-299
ΤΖΟΥΛΙΑ ΡΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Unusual Representations of the Life of the Forty Martyrs of Sebasteia in the Katholikon of the Monastery of the Holy Forty Martyrs near Chrysafa, in Laconia	214	ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ ΛΙΝΑΡΔΟΥ Μια εναλλακτική εικονογράφηση: Εικονιστικά σχόλια περιθωρίου στον κώδικα Coislin 88 της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού	299-300
ΑΓΟΡΙΤΣΑ ΤΣΕΛΙΓΚΑ-ΑΝΤΟΥΡΑΚΗ Ένα εικονογραφικό άπαξ στην αψίδα του Ιερού Βήματος των Αγίων Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα Λακωνίας (1620)	215-226	ΑΝΘΟΥΣΑ ΡΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗ Performances on Ivory: The Musicians and Dancers on the Lid of the Veroli Casket	301-309
AGORITSA TSELINGA-ANTOURAKI An Iconographic Unicum in the Apse of the Sanctuary of the Holy Forty Martyrs in Chrysafa, Lakonia (1620)	226	ΑΝΘΟΥΣΑ ΡΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗ Διασκεδάσεις σκαλισμένες σε ελεφαντοστό: Οι μουσικοί και οι χορευτές στο σκέπασμα του κιβωτιδίου Veroli	310
ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΕΡΔΙΚΗ Εύλιος ζωγραφιστός σταυρός από τον ναό του Τιμίου Σταυρού στον Ασκά Κύπρου	227-237	ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ Νεότερα για τον Ακάκιο Αμπελικό, «δεύτερο κτήτορα» της μονής Δαφνίου (16ος αι.) και τα μεταβυζαντινά τέμπλα του καθολικού	311-321
OURANIA PERDIKI Wooden Painted Cross from the Church of the Holy Cross in Askas, Cyprus	237-238	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΛΛΗΣ New Evidence on Akakios Ampelikos, "Second Founder" of the Daphni Monastery (16th c.), and the Post-Byzantine Iconostases of the Katholikon	322
		ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΙΑΚΟΣ Η Ξυλογλυπτική στο Άγιον Όρος το 16ο αιώνα	323-335
		ΔΙΜΙΤΡΙΣ ΛΙΑΚΟΣ Woodcarving on Mount Athos in the 16th Century	335-336

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΔΡΟΛΙΑ Το τέμπλο του καθολικού της μονής Αγίου Παντελεήμονος Αγίας. Στοιχεία για ένα άγνωστο εργαστήριο παραγωγής τέμπλων του 16ου αιώνα	337-347	Observations on Material from the Prefecture of Rethymnon	375-383
STAVROULA SDROLIA The Iconostasis of the Katholikon of the Monastery of Saint Panteleimon in Agia. Evidence for an unknown 16th-Century Iconostasis Workshop	348	ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ Εντοιχισμένα αγγεία σε εκκλησίες της Κρήτης: Πρώτες παρατηρήσεις από την καταγραφή του υλικού στην περιοχή του Νομού Ρεθύμνου	383-384
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΡΤΖΙΜΕΚΗΣ «...Ποδίας τρανές δια μαγκάνου έπτά ...» του ηγεμόνα της Μολδαβίας Vasile Lupu (1634-1653) στη μονή Βατοπεδίου	349-359	ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Α δημοσίευτη χάλκινη κεφαλή αυτοκράτορα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και το τέλος της αρχαιότητας	385-393
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΡΤΖΙΜΕΚΗΣ «...Ποδίας τρανές δια μαγκάνου έπτά ...» of the Leader of Moldavia Vasile Lupu (1634-1653) in the Vatopedi Monastery	359-360	GEORGIOS DELIGIANNAKIS Unpublished Imperial Bronze Head in the National Archaeological Museum and the End of Antiquity	394
ΑΥΣΕ Ç. TÜRKER Byzantine Pottery from Dardanos and Kepez in the Hellespontus	361-372	ROBERT OUSTERHOUT Binbirkilise Revisited: The 1887 Photographs of John Henry Haynes	395-403
ΑΥΣΕ Ç. TÜRKER Βυζαντινή κεραμική από τη Δάρδανο και το Kepez στον Ελλήσποντο	373-374	ROBERT OUSTERHOUT Επανεξετάζοντας την τοποθεσία Binbirkilise: Οι φωτογραφίες του John Henry Haynes του 1887	404
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΥΑΝΓΑΚΙ Immured Vessels in Churches on Crete: Preliminary		ΤΑΣΟΣ ΤΑΝΟΥΛΑΣ Χώρα: Christian Aspects of a Platonic Concept	405-414
		ΤΑΣΟΣ ΤΑΝΟΥΛΑΣ Χώρα: Χριστιανικές όψεις μιας πλατωνικής ιδέας	415-416

ΑΓΝΩΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ (1092)
ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΦΩΚΙΔΑ

Ανάμεσα στα ερείπια κοντά στη δυτική πλευρά του νέου ναού του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου που βρίσκεται στην τοπωνυμία Θέρμα, μεταξύ των χωριών Νέα Κούκουρα και Φιλοθέη της Δυτικής Φωκίδας, βρήκαμε την κτητορική επιγραφή ενός προγενέστερου βυζαντινού ναού, που χρονολογείται το έτος 1092 μ.Χ. Η μεγαλογράμματη γραφή της επιγραφής μας παραδίδει ένα έμμετρο κείμενο που μας προσφέρει αφενός το όνομα του κτήτορα (ενός μοναχού Εφραΐμ) και αφετέρου το γεωγραφικό όριο μιας παραγωγικής περιοχής, όπου ο πλούτος του φυσικού περιβάλλοντος αναπτύχθηκε κατά την εποχή των Κομνηνών. Ο τόπος αυτός είναι ένα μέρος της ευρύτερης κοιλάδας του αρχαίου ποταμού Δάφνου (σημερινού Μόρνου), όπου οργανώθηκε μια μοναστική κοινότητα. Εδώ μπορούμε να συναντήσουμε αρχαιολογικά ερείπια και μνημεία που σώζονται από την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή εποχή, καθώς επίσης και τα μεταβυζαντινά χρόνια.

Ο ναός του Αγίου Ιωάννου που βρίσκεται στην τοποθεσία Θέρμα, βόρεια του χωριού Νέα Κούκουρα, και τιμάται στο Γενέσιον του Προδρόμου με απασχόλησε στο παρελθόν¹, όχι βεβαίως για το σημερινό αρχιτεκτόνημα που οικοδομήθηκε πάνω στα θεμέλια προϋπάρχοντος

Among the ruins, near the western side of St. John Baptist's new church at the place-name Thérma, between Néa Koukoura and Philothéi, villages of Western Phocide, we find a dedicatory inscription of a prior Byzantine church, dated to AD 1092. The uncial writing of the inscription has handed down to us a metrical text, which offers us, on the one hand, the name of the dedicator (a monk named Ephraim), and on the other hand it indicates the geographical limit of the productive area, where natural resources were developed during the Comnenian era. This place is part of the wide valley of the ancient river Daphnos (today named Mornos), where a monastic community was organised. There we can find archaeological ruins and monuments reserved from the early Christian period and the Byzantine era, as also from post-Byzantine epoch.

κτηρίου², αλλά γιατί τα αρχιτεκτονικά υπολείμματα του αρχικού μνημείου οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για ένα μικρό καθολικό μονής με μακρόχρονη ιστορική παρουσία στην περιοχή³, από τη βυζαντινή εποχή ως την εποχή που αναφέρεται ως διαλυμένη⁴.

Λέξεις κλειδιά

Θέρμα, Νέα Κούκουρα, Φιλοθέη, Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, κτητορική επιγραφή.

Keywords

Thérma, Néa Koukoura, Philothéi, St. John Baptist, dedicatory Byzantine inscription.

¹ Βλ. Β. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή της περιοχής Ναυπάκτου στα βυζαντινά χρόνια», *Ναυπακτικά* 6 (1992-1993), 125-129 και 167-169.

² Στο ίδιο, 168, πίν. 10-11.

³ Στο ίδιο, 131-132. Σε σχετικό έγγραφο του έτους 1847 αναφέρεται «τὸ κατὰ μέρος Μαγούλα ἐπιλεγόμενον Μετόχιον τῆς διαλυμένης Μονῆς καλουμένης Ἁγίου Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, μετὰ τὰς περὶ γαίας αὐτοῦ». Το χωρίον Μαγούλα αναφέρεται και από τον

F.-C.-H.-L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. IV, Παρίσι 1826, 51 σε ονομαστικό κατάλογο των χωριών του βιλαετίου Λιδορικού με αριθμό οικογενειών 15, αλλά η τοποθεσία Μετόχι βρίσκεται χαμηλότερα, στις όχθες του ποταμού Μαντήλω, πυρήνας ίσως του νεότερου οικισμού Νέα Κούκουρα (Βλ. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή», ό.π., σημ. 45 και σ. 167, χάρτης 3).

⁴ Με το διάταγμα για τη διάλυση των μοναστηριών που εκδόθηκε «ἐν Ναυπλίῳ τῆ 25 Σεπτεμβρίου <7 Ὀκτωβρίου> 1833, ἐν ὀνόματι

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που διατηρήθηκαν περιγράφονται αναλυτικά στο προαναφερόμενο μελέτημά μου, στο οποίο τοποθετούσα χρονολογικά τον βυζαντινό ναό «πιθανότατα στην Κομνήνεια περίοδο»⁵. Με βάση την παρακολούθηση του σχεδίου στην κάτοψη, σε συνδυασμό με τις σωζόμενες τοιχοποιίες και με τη συνδρομή του φίλου αρχιτέκτονα καθηγητή Αργύρη Πετρονώτη, αποδόθηκε σκαρίφημα της υφιστάμενης, τότε, κατάστασης και σχεδιάστηκε πρόταση αποκατάστασης του βυζαντινού μνημείου⁶, ενός μικρού τετρακλόνιου τρουλαίου ναού με νάρθηκα και εξωνάρθηκα⁷, κτισμένου με πλινθοπεριβλήτο σύστημα δομής⁸ και άφθονη χρήση λαξευτών ογκολίθων, υλικό που συσσωρεύτηκε στο χώρο του νάρθηκα του κατεστραμμένου κτηρίου.

Η πληροφορία του παλαιού δασκάλου και φίλου λογογράφου Γιάννη Ηλιόπουλου «ότι στο μνημείο υπήρχε επιγραφή πάνω σε ογκόλιθο που κύλησε προς τη δυτική πλευρά του αντερείσματος, το οποίο καταλήγει απότομα στην κοίτη του διπλανού ποταμού»⁹ βασάνιζε τη σκέψη μου, αν πράγματι αλήθευε ως πραγματικότητα. Ο ίδιος πληροφοριοδότης και πολύτιμος σύντροφος στις ερευνητικές αποστολές μου στον χώρο μου ανακοίνωσε ότι, σε πρόσφατες προσπάθειες διευθέτησης του χώρου και ανακαίνισης του ναού, αποκαλύφθηκε ο μονόλιθος, πιθανότατα ανώφλι θύρας εισόδου προς τον κυρίως ναό, στην επιμελημένη πρόσοψη του οποίου ήταν χαραγμένη η κτητορική επιγραφή, η οποία επιβεβαίωνε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το πιθανό συμπέρασμά μου για τη χρονολόγηση του αρχικού μνημείου. Η επιγραφή (Εικ. 1) είναι σκαλισμένη πάνω στην επίπεδη επιφάνεια ασβεστόλιθου διαστάσεων: μήκους 90 εκ., ύψους 30-46 εκ. και πάχους 28 εκ. του μέτρου. Εκτός από την πρόσθια επιφάνεια, στην οποία χαρασσονται γράμματα, και τη στενή κάτω επιφάνεια, με την οποία γωνιάζει, όλες οι άλλες πλευρές είναι ακατέργαστες, με αποκεκρουμένες τις δύο άκρες. Διαπιστώνεται, επίσης,

προσπάθεια του τεχνίτη να εμφανίσει εντός σχηματοποιημένου παραλληλογράμμου το κείμενο της επιγραφής, χωρίς επιτυχία, αφού η πέτρα από το δεξιό μέρος στενεύει και έτσι οι σειρές των γραμμάτων τοποθετούνται σε γραμμές που συγκλίνουν, παρουσιάζοντας και κάποια καμπυλότητα.

Η επιφάνεια, στην οποία χαράχθηκε η επιγραφή, εμφανίζει ρηγματώσεις, ενώ ένα τμήμα στο κέντρο και πάνω από την πρώτη σειρά έχει αποκοπεί και εν μέρει απολεπιστεί, εξαφανίζοντας τμήμα του κειμένου της. Το ίδιο συμβαίνει και στη δεξιά απόληξη του λίθου, χωρίς ωστόσο να παρουσιάζεται εδώ μεγάλη φθορά.

Η μεγαλογράμματη επιγραφή εκτείνεται σε τέσσερις στίχους, με γραμμένη επιφάνεια που καταλαμβάνει σε μήκος 53 έως και 57 εκ. και ύψος 20 έως και 27 εκ. Το ύψος των γραμμάτων κυμαίνεται από 4 έως και 5 εκ. και η απόδοσή τους είναι ευανάγνωστη, χωρίς συνδέσεις, καθώς τοποθετούνται ένα-ένα ξεχωριστά και μεταξύ τους υπάρχουν κενά διαστήματα, ώστε να αναπνέουν και να είναι ευδιάκριτα. Χαρακτηριστικά είναι τα στρογγυλά Ε, Θ, Ο, Σ και Φ, τα γωνιώδη Α¹⁰ (με πλάγια σύγκλιση της οριζόντιας κεραίας από το κάτω μέρος της αριστερής προς το επάνω μέρος της δεξιάς) και Α¹¹ (με γωνιώδη την οριζόντια κεραία, έχοντας την κορυφή προς τα κάτω και σχηματίζοντας εσωτερικά με τις δύο άλλες κεραίες σχήμα ρόμβου), Δ, Μ και Ν, η στρογγυλόμορφη απόδοση των Β, Ρ και Ω, ενώ το Χ καμπυλώνει προς τη βάση τις πάνω απολήξεις του. Ασφαλώς, το σύνολο αποδίδεται με στρογγυλόμορφο ductus και με προσπάθεια να ενταχθούν τα γράμματα στο σύστημα των δύο γραμμών.

Το σωζόμενο κείμενο αποδίδεται στην Εικ. 2. Στην πρώτη σειρά των γραμμάτων, που καταλαμβάνουν μήκος 55 εκ. του μέτρου, παρουσιάζονται κενά στο κείμενο εξαιτίας της φθοράς της επιφάνειας του λίθου μετά το τέταρτο γράμμα καθώς και στο τέλος του στίχου. Οι απο-

του βασιλέως» (βλ. Α. Ζ. Μάμουκας, *Τὰ Μοναστηριακά*, ἐν Αθήναις 1859, 77-79), η κτηματική περιουσία της μονής περιήλθε στη δικαιοδοσία του δημοσίου. Το αίτημα της μονής Βαρνάκοβας να παραχωρηθεί το Μετόχιον «μετὰ τῶν περὶ αὐτὸ γαιῶν» (βλ. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή», ὁ.π., 145, στίχ. 8) έγινε ἰσως σωπηρῶς αποδεκτό ως την έκδοση του Διατάγματος (28 Μαρτίου 1933) «Περὶ διαχωρισμοῦ τῆς περιουσίας τῆς Ἱ. Μονῆς Βαρνακόβης (Φωκίδος)» ἐπὶ προεδρίας τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη καὶ τοῦ «ἐπὶ τῆς Παιδείας κλπ. Ὑπουργοῦ» Θ. Τουρκοβασιλῆ (βλ. ΦΕΚ αριθ. 27, τ. Β', 23.1.1934), στο οποίο «ὀρίζεται ἡ διατηρητέα περιουσία της», χωρίς αναφορά στη συγκεκρι-

μένη περιουσία της μονῆς των Θερμών.

⁵ Βλ. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή», ὁ.π., 129.

⁶ Στο ἴδιο, 169, σχέδ. 4-5.

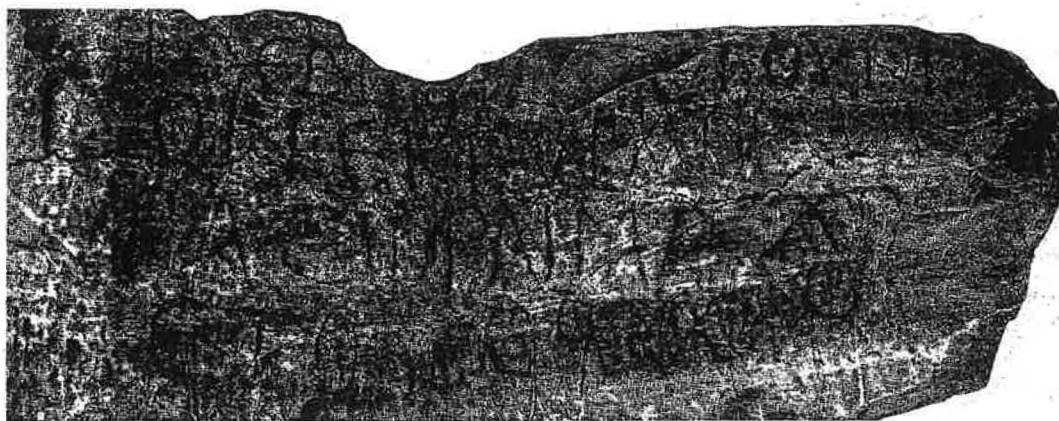
⁷ Στο ἴδιο.

⁸ Στο ἴδιο, 168, πίν. 10 και 11.

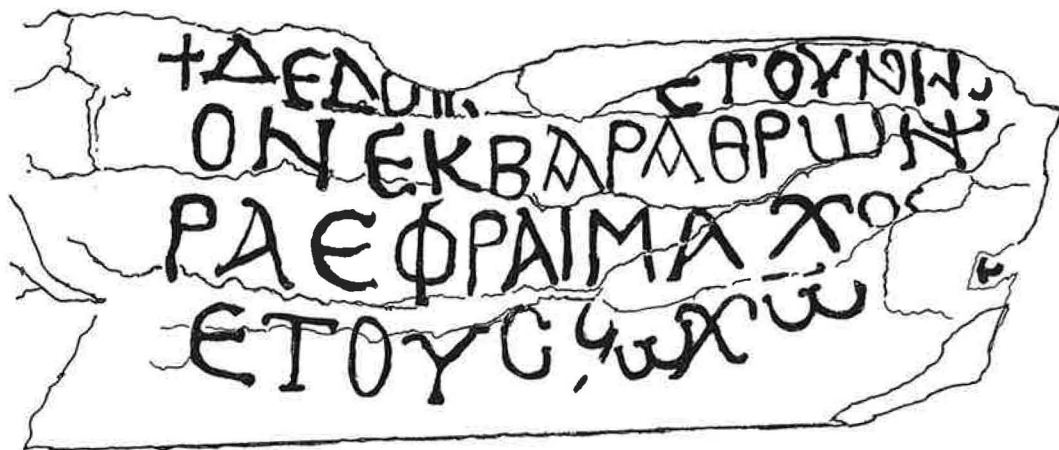
⁹ Στο ἴδιο, 128, σημ. 39.

¹⁰ Βλ. Α. C. Bandy (Μπέντης), *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, στο *Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ τῆς Ἑλλάδος*, τ. Γ', Μέρος Α': Δ'-Θ' αἰ. μ.Χ., Ἀθήναι 1970, 24, αριθ. 4.

¹¹ Στο ἴδιο, 24, αριθ. 6.

Εικ. 1. Δυτική Φωκίδα, Θέρμα, ναός Αγίου Ιωάννου. Η κτητορική επιγραφή (φωτ. Β. Κ. Κατσαρός).

Εικ. 2. Δυτική Φωκίδα, Θέρμα, ναός Αγίου Ιωάννου. Η κτητορική επιγραφή (σχέδ. Β. Κ. Κατσαρός).

στάσεις των γραμμάτων, μετροημένες στον κάθετο άξονά τους, έχουν ως εξής:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21
 †ΔΕΔΟ[ΡΚΑΚΤΟΝΔ]ΕΤΟΝΛο ΙΙ●●
 0 4 9 12 15[..... 19] 34 39 42 45 50-53 55εκ.

Ανάμεσα στο τέταρτο γράμμα και το Ε που ακολουθεί μετά το κενό, μεσολαβούν 19 εκ. απολεσθέντος κειμένου και μόνο ίχνη των κάτω απολήξεων των στελεχών των γραμμάτων διακρίνονται σε τρία από αυτά. Η συμπλήρωση της πρώτης λέξης με το β' πρόσωπο του παρακειμένου με ενεστωτική σημασία του ομηρικού ρήματος δέρομαι (=ορώ, βλέπω καθαρά) και των ακολούθων αιτιατικών, με τις οποίες συντάσσεται, καθιστά βέβαιη

την ανάγνωση μέχρι το αριθμημένο γράμμα 16: + Δέδοκας τόνδε τόν... Το γράμμα ν του άρθρου φαίνεται ως μικρογράμματο, αν αποκλειστεί η επαφή του με το προηγούμενο ο που θα αιτιολογούσε το μεγαλογράμματο σχήμα του. Μεγαλύτερη δυσκολία παρουσιάζεται στα τελευταία γράμματα του α' στίχου. Η ρωγή που διατρέχει τη βάση της σειράς των γραμμάτων καθιστά αμφίβολη τη μεταγραφή του γραφήματος με τον αριθμό 19. Πρόκειται για σύνδεση του Δ, από το οποίο η βάση απολεπίστηκε, με το καμπύλο ακόλουθο χάραγμα που αποδίδει το Ο; Τότε οι δύο παράλληλες κάθετες χαράξεις που διατηρούνται ανήκουν ασφαλώς στο γράμμα Μ, το οποίο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως Α, αν συγκριθεί με τα υπόλοιπα Α που συναντούμε στην επιγραφή και που αποδίδονται πάντα με γωνιώδη σύγκλιση των σκε-

λών τους είτε με τη μορφή Α¹² είτε με την ανάλογη Α¹³. Σε μια τέτοια περίπτωση, θα στηριζόταν ανάγνωση της λέξης «ναόν». Η κατάληξη της λέξης που ολοκληρώνει το νόημα του στίχου ανταποκρίνεται στην αιτιατική πτώση αρσενικού ονόματος -ον και συνδέεται με το αναφορικό «ον» της επόμενης σειράς. Συνεπώς, η ενδειγμένη συμπλήρωση «δόμον»¹⁴ υπακούει, τόσο στη μετρική του στίχου, αφού η επιγραφή είναι ρυθμική, όσο και στη γνωστή φόρμουλα των επιγραφών:

/ / /
- υ υ - υ υ - υ
δέδορκας τόνδε τὸν δόμον.

Στη β' σειρά τα γράμματα είναι ευανάγνωστα και ως προς το πλάτος τους ευρύτερα. Οι αποστάσεις μεταξύ τους είναι οι εξής:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
Ο Ν Ε Κ Β Α Ρ Α Θ Ρ Ω Ν [••••]
2 4 11 15 19 24 28 33 35 38 42 47 εκ.

Πρόβλημα παρουσιάζεται στο τέλος της σειράς, όπου η καταστροφή της γραμμής επιφάνειας παρέσυρε τα σημεία που συμπληρώνουν τη γραφή μιας λέξης που η κατάληξή της, -ΡΑ, φαίνεται καθαρά στον επόμενο στίχο. Η επιλογή και εδώ είναι ζητούμενο. Μπορεί να συμπληρωθεί η λέξη με τον αόριστο «ήρα» του ρήματος «αίρω» (ποιητ. αείρω) με τη σημασία «υψώνω», «ανεγείρω». Ο διαθέσιμος, όμως, χώρος και η φόρμουλα «εκ βάθρων ήγειρα»¹⁵ καθιστά πιθανότερη τη δεύτερη πρόταση για την αποκατάσταση του κεμένου:

Ὅν ἐκ βα[θ]ρων ἤγειρα

Στην επόμενη σειρά, η πλατιά και ευδιάκριτη απόδοση των γραμμάτων δεν παρουσιάζει δυσκολία στην ανάγνωση. Οι αποστάσεις μεταξύ των γραμμάτων έχουν ως εξής:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
Ρ Α Ε Φ Ρ Α Ι Μ Α Χ Ο Σ
1 4 9 14 19 22 25 27 33 39 46 49 εκ.

Η μετρική υπόσταση των στίχων β' και γ' θα απαιτούσε τη γραφή:

/ / / / / /

«Ὅν ἐκ βάθρων ἤγειρα» Ἐφραίμ μονάχος,

με αντικατάσταση του γραμματικού τόνου με το μετρικό στη συντομογραφία -αχ που δηλώνει ασφαλώς τη λέξη μοναχός¹⁶. Αν και η γραφή *βαράθρων*¹⁷ απαντάται στις επιγραφές (αντί του όρου *βάθρων*¹⁸), δεν δημιουργεί πρόβλημα στη μετρική του στίχου. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, η έκφραση να παραπέμπει συνειρμικά στον στίχο του Θεοδώρου Στουδίτη: «Ἦγειρεν κόσμον ἐκ βαράθρων πταισμάτων»¹⁹, όπου συναπαντώνται το ρήμα *εγείρω* και το ουσιαστικό *βάραθρον* σε μεταφορική ασφαλώς χρήση, όχι άγνωστη στους μοναστικούς κύκλους, όπου τιμήθηκε ιδιαίτερα το πρόσωπο του Θεοδώρου Στουδίτη.

Τέλος, στην τέταρτη σειρά το κείμενο περιορίζεται στην παράθεση της χρονολογίας, που συνήθως δεν πειθαρχεί στη μετρική διατύπωση του κεμένου, αν η επιγραφή είναι έμμετρη ή ρυθμική²⁰, όπως συμβαίνει και στην περι-

¹² Βλ. παραπάνω υποσημ. 10.

¹³ Βλ. παραπάνω υποσημ. 11.

¹⁴ Βλ. π.χ. S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Βιέννη 1992, 51 (εικ. 5 και 15), 58 (εικ. 17). Πρβλ. A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, Βιέννη 2009, 146 (αριθ. 70), 150 (αριθ. 72), 168 (αριθ. 87), 185 (αριθ. 101), 200 (αριθ. 112).

¹⁵ Εκ βάθρων: Πρβλ. Kalopissi-Verti, ό.π., 48 (εικ. 2), 51 (εικ. 5), 52 (εικ. 7), 56 (εικ. 16), 60, 67 (εικ. 33). Rhoby, ό.π., 146. Βλ. και Στ. Μαμαλοῦκος, «Παρατηρήσεις σε μια κτιτορική επιγραφή από την Ἡπειρο», ΔΧΑΕΙΗ' (1955), 195-200, εικ. 5-6.

¹⁶ Πρβλ. Β. Κατσαρός, «Ζητήματα Ιστορίας ενός βυζαντινού ναού κοντά στο Ἐπάλιο Δωριδος», Βυζαντινά 10 (1980), 30, σημ. 52 και πίν. III. Βλ. και Ε. Μιονί, *Εισαγωγή στην Ἑλληνική Παλαιο-*

γραφία, ἑλλ. μτφρ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη με συμπληρώσεις τοῦ συγγραφέα και τοῦ μεταφραστή, Ἀθήνα 1977, 119, λ. μοναχός.

¹⁷ Για τη λέξη *βάραθρον* βλ. Ν. Α. Bees, «Die Worte βόθρος, βάραθρον = βάθρον in einer Christlich-epigraphischen Formel», *Glotta* 9 (1918), 111-112. Βλ. και Ντ. Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στο Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος*, Ἀθήνα 1978, 10, πίν. 11. Πρβλ. Kalopissi-Verti, ό.π., 63.

¹⁸ Βλ. Πολύγλωσσο *Εικονογραφικό Λεξικό Ὁρων Βυζαντινῆς Αρχιτεκτονικῆς και Γλυπτικῆς* (επιστ. επιμ. Σ. Καλοπίση-Βέρτη - Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου), Ηράκλειο 2010, 34 και 256.

¹⁹ Βλ. *Ἐπίγραμμα στη Σταύρωση* (επιμ. Ρ. Speck), Theodoros Studites, *Jamben auf verschiedene Gegenstände (Supplementa Byzantina 1)*, Βερολίνο 1968, 203 (LI).

²⁰ Βλ. Rhoby, ό.π., 60-65.

πτωση που μας απασχολεί. Τα δεδομένα της επιγραφής στην δ' σειρά έχουν ως εξής:

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Ε Τ Ο Υ Σ Ψ ω χ ω [•••] • Ε
1 4 9 14 19 24 28 30 35 52 55 εκ.

Η ανάγνωση στον τέταρτο στίχο μέχρι τα γράμματα της χρονολογίας είναι καθαρή: έτους. Έπεται η παράθεση τεσσάρων σημείων, από τα οποία τα τελευταία δύο είναι ευανάγνωστα: χω. Μάλιστα, πάνω από το ω διακρίνεται χάραγμα οριζόντιας διάταξης που δηλώνει τη συντομογραφία του γράμματος σε δοτική πτώση, ενώ θα περίμενε κανείς γενική. Το χ ως τακτικό αριθμητικό αναφέρεται στις εκατοντάδες των ετών. Συνεπώς, η ανάγνωση των δύο τελευταίων γραμμάτων είναι: «εξακοσιοστό». Το δεύτερο από τα δύο εναπομένοντα γράμματα της χρονολογίας απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή. Το δεξιό όριο του διακρίνεται κοντά στην κάτω αριστερή ως προς το θεατή απόληξη του γράμματος χ. Καμπυλούμενο προς τα αριστερά στη βάση σχηματίζει ένα υ, του οποίου η δεξιά πλευρά απολήγει κάτω από την, επίσης καμπυλούμενη, απόληξη του στελέχους του χ (υχ). Το αριστερό όριο του γράμματος σχηματίζει, επίσης, ένα καμπύλο υ που ενώνεται στη μέση με το προαναφερθέν υ και τα δύο ολοκληρώνουν το γράμμα ω που συντομογραφεί σε δοτική πτώση το τακτικό αριθμητικό των χιλιάδων: <άκις> «χιλιοστό». Και τα δύο ω έχουν το ίδιο σχήμα, είναι ανοιχτά, μόνο που η αριστερή κεραία του πρώτου παρουσιάζει απόκλιση από τον κατακόρυφο άξονα.

Απομένει το πρώτο γράμμα της χρονολογίας που προσδιορίζει και το χρόνο κατασκευής της κτητορικής επιγραφής και του ναού, στον οποίο ήταν τοποθετημένη, προφανώς, όπως προαναφέρθηκε, πάνω από τη θύρα εισόδου. Η προσεκτική εξέταση των ιχνών του πρώτου

αυτού γράμματος στη χάραξη του από το λιθοξόδο (παρά την αλλοίωση που επέφερε η ριζοειδής ανερχόμενη νεύρωση στο κέντρο του γράμματος και στη βάση του, καθώς και η φθορά της ρωγμής που διέρχεται πλαγίως μέσα από τα γράμματα της τρίτης σειράς και διασχίζει το επάνω μέρος των γραμμάτων της τέταρτης) είναι δυνατό να προσφέρει την ορθή ανάγνωση και αυτού του στοιχείου. Λίγο πιο πάνω από την απόληξη της πλευράς του ω, που κλίνει προς τα αριστερά και μοιάζει να σχηματίζει στην προέκτασή του γωνία με την αρχή της χάραξης του λοξού στελέχους του προηγούμενου του γράμματος, διακρίνεται ένα στρογγυλόσχημο, ανοιχτό και αποκομμένο επάνω γράμμα που θα ταίριαζε με την καμπύλη ενός μικρογράμματος υ. Καθώς η ταύτιση με το ζ είναι άτοπη (όπως και με το γράμμα Φ) στους χρονολογικούς υπολογισμούς, αναγνωρίζεται στο γράμμα αυτό η ταύτιση με το γράφημα Ψ. Η φορά της γραμμής που χαράσσεται λοξά με κατεύθυνση πλάγια αριστερά (η γραμμή που, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, φαίνεται να σχηματίζει γωνία με την αριστερή κεραία του ω) δηλώνει ότι πρόκειται για το γνωστό καμπυλοειδές έξι (Ψ)²¹ με λοξό στέλεχος κορμού, στο οποίο η δήλωση των χιλιάδων ελάχιστα διακρίνεται κάτω από τις ριζοειδείς νευρώσεις που ανεβαίνουν προς τα επάνω από την ευθύγραμμη βάση του μονόλιθου.

Το δρεπανοειδές έξι με λοξό στέλεχος ως κορμό εμφανίζεται στην παλαιοχριστιανική εποχή, σε επιγραφές μνημείων της Μέσης Ανατολής από τα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ.²² Το ξανασυναντούμε αργότερα στα χαράγματα του Παρθενώνα από τον 7ο ως τα μέσα του 9ου αιώνα²³. Χαρακτηριστική είναι και η παρουσία του στη βυζαντινή επιγραφή της Παναγίας της Βρύσης στην ομώνυμη μονή της Σίφνου (του έτους 786/7)²⁴, στην οποία χαράσσεται το γράφημα με δρεπανόμορφη μορφή, αλλά με όρθιο στέλεχος, όπως αυτό επανεμφανίζεται τον 11ο αιώνα σε επιγραφές μνημείων του ελλαδι-

²¹ Για την εξέλιξη της τυπολογίας του γραφήματος, ο συνάδελφος Γιώργος Βελένης αφιερώνει ειδική εργασία που περιλαμβάνεται στον υπό εκτύπωση αφιερωματικό τόμο προς τιμήν του καθηγητή και ακαδημαϊκού Π. Α. Βοκοτοπούλου. Ευχαριστώ τον Γ. Βελένη που μου επέτρεψε να συμβουλευτώ την εργασία του πριν από τη δημοσίευσή της.

²² Βλ. Y. Meimaris - K. Kritikakou-Nikolakopoulou, *Inscriptions from Palestina Tertia*, τ. Ια, *The Greek Inscriptions from Ghor Es-Safi (Byzantine Zoor)*, Αθήνα 2005, 103, αριθ. 11, πίν. ΙΙΙ. Η αναθεώρηση της άποψης του Ά. Σιγάλα, *Ιστορία της Έλληνικής Γραφής*, Θεσσαλονίκη 1974², 341, σημ. 1 και σ. 100 οφείλεται στον

καθηγητή Γιώργο Βελένη.

²³ Βλ. Ά. Κ. Όρλάνδος - Λ. Βρανούσης, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἤτοι ἐπιγραφὰὶ χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κινῶν τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς Παλαιοχριστιανικοὺς καὶ Βυζαντινοὺς χρόνους*, Αθήνα 1973, 21 (αριθ. 34: έτ. 693), 73 (αριθ. 80: έτ. 704), 76 (αριθ. 83: έτ. 713), 75 (αριθ. 82: έτ. 779), 103 (αριθ. 126: έτ. 793), 78 (αριθ. 85: έτ. 819), 61 (αριθ. 69: έτ. 841), 79 (αριθ. 79: έτ. 841).

²⁴ Βλ. L. Politis, «A Byzantine Inscription from Siphnos», *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, Harvard Ukrainian Studies VII* (1983), 548-552 και 553-554, εικ. 1-2.

κού χώρου, π.χ. στην Παναγία Χαλκίων (1028)²⁵, στην επιτύμβια επιγραφή της Σπάρτης (1032/3)²⁶ ή στους Αγίους Θεοδώρους των Αθηνών (1049)²⁷. Το παράδειγμα της κτητορικής επιγραφής του ναού του Αγίου Ιωάννου Θερωμών (1092) πιστοποιεί ότι ο τύπος αυτός απόδοσης του αριθμού έξι εμφανίζεται συχνότερα τον 11ο αιώνα ως δρεπανόμορφο γράφημα με λοξό ή όρθιο στέλεχος²⁸.

Ύστερα από την προηγηθείσα εξέταση, η ορθή ανάγνωση της χρονολογίας της επιγραφής είναι η ακόλουθη: Ψωχω= 6.600 από κτίσεως κόσμου, ήτοι 1092 από Χριστού.

Η φθορά που υπέστη ο λίθος και η επιφάνεια της επιγραφής στο πέρας της τέταρτης σειράς δεν μας παρέχει άλλα στοιχεία. Μόνο στην άκρη, σε διατηρημένη επιφάνεια πριν από την απόπτωση, διακρίνεται ελάχιστα ίχνος ενός μέρους του άνω σημείου γράμματος Ι, καθώς και ίχνη της κεραίας του γράμματος Ε. Στο κενό ανάμεσα στο τέλος της χρονολογίας Ψωχω και στα ίχνη αυτά πιθανότατα θα υπήρχε συντομογραφημένη η λέξη «ινδικτιώνος ιε'», η οποία και συμπίπτει με το έτος 1092 μ.Χ.²⁹ Δεν αποκλείεται η γραφή ΟC της πάνω σειράς που έπεται της συντομογραφίας -ΑΧ να ήταν απόληξη

της λέξης *ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟC* και όχι κατάληξη της λέξης *ΜΟΝΑΧΟC*.

Συνεπώς, η μεταγραφή του κειμένου της επιγραφής, μετά την αποκατάστασή του, έχει ως εξής:

1. † Δέδο(ρχας τόνδ)ε τὸν δόμ(ον)
2. δν ἐκ βαράθρων ἤ(γει)
3. ρα Ἐφραῖμ (μον)αχὸς
4. ἔτους Ψωχῶ (ινδικτιώνος) ιε'.

Η χρονολόγηση της κτητορικής επιγραφής του ναού των Θερωμών στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 11ου αιώνα, δεκαπέντε χρόνια μετά την ίδρυση του καθολικού της μονής Βαρνάκοβας³⁰, σε κοντινή σχετικά απόσταση από τη θέση του ναού, στον οποίο ήταν τοποθετημένη η επιγραφή, φανερώνει ότι η περιοχή ευνοούσε το μοναχισμό, ο οποίος γνωρίζει μεγάλη άνθηση στην περιοχή από το τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα και σε ολόκληρο τον 12ο, εποχή κατά την οποία ιδρύονται ναοί³¹ στην ευρύτερη πεδιάδα του ποταμού Μόρνου³² (αρχ. Δάφνου) και των παραποτάμων του³³, αλλά και στην ενδοχώρα ως τις πηγές του³⁴. Ο μοναχός Εφραῖμ, αν είναι ο ίδιος ο συντάκτης του κειμένου, φαί-

²⁵ Βλ. J. M. Spieser, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance: I. Les inscriptions de Thessalonique», *TM* 5 (1973), 163, αριθ. 13, πίν. 4, εικ. 2. Πρβλ. Ν. Μουτσόπουλος, *Συμβολή στη Μορφολογία της Έλληνικής Γραφής. Λεύκωμα Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977, 24, αριθ. 1 (Λεύκωμα, 10-11, αριθ. 26). Πρβλ. *Η Θεσσαλονίκη και τα Μνημεία της*, Θεσσαλονίκη 1985, 86.

²⁶ Βλ. D. Feissel - A. Philippidis-Braat, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance: III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)», *TM* 9 (1985), 303-304, αριθ. 44, πίν. 8, εικ. 3.

²⁷ Βλ. A. H. S. Megaw, «The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches in Greece», *BSA* XXXII (1931-1932), 96-97 και σημ. 4, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 124 και 122, εικ. 121. Ο ίδιος, *Βυζαντινή Αθήνα, 10ος-12ος αλ.*, Αθήνα 2010, 178-179, σημ. 35-38, εικ. 149.

²⁸ Όρλάνδος - Βρανούσης, ό.π., 43 (αριθ. 56: έτ. 1041), 172 (αριθ. 217: έτ. 1055), 172 (αριθ. 218: έτ. 1058), 47 (αριθ. 59: έτ. 1060), 48 (αριθ. 60: έτ. 1071). Η απόδοση του δρεπανόμορφου γραφήματος συνεχίζεται και στους επόμενους αιώνες, προτού καταλήξει στην κλειστή διαμόρφωση στ. Βλ. στο ίδιο, 52 (αριθ. 62: έτ. 1103), 176 (αριθ. 222: έτ. 1103), 34 (αριθ. 47: έτ. 21), 25 (αριθ. 39: έτ. 1153), 118 (αριθ. 149: έτ. 1482/3), 133 (αριθ. 166: έτ. 1482/83). Πρβλ. Μουτσόπουλος, ό.π., 7, αριθ. 21, 24 αριθ. 56, 27, αριθ. 64.

²⁹ Βλ. H. Lietzmann - D. Kurt Aland, *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1-2000 nach Christus*, Βερολίνο 1956, 46. Πρβλ. V. Grumel, *La Chronolo-*

gie, Παρίσι 1958, 256.

³⁰ Α. Κ. Όρλάνδος, *Η Μονή Βαρνάκοβας*, Αθήνα 1922, 6-7. Π. Π. Καλονάρος, *Τερά Μονή της Ύπεραγίας Θεοτόκου η έπιλεγμένη Βαρνάκοβα, Ιστορία - Τέχνη - Έγγραφα μετά διαφόρων άλλων ιστορικών ειδήσεων περί των μοναστικών ιδρυμάτων και του κλήρου και περί των έπαρχιών Δωρίδος και Ναυπακτίας*, Άμφισσα 1957, 92, 132 και σημ. 1. Βλ. και Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η Έλλαδική Ναοδομία κατά τόν 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 92-94.

³¹ Βλ. Κατσαρός, «Ζητήματα ιστορίας», ό.π. (υποσημ. 16), 38.

³² Βλ. Α. Α. Διαμαντόπουλος, *Η πεδιάς του Μόρνου [Αρχαίον Γεωργοοικονομικών Μελετών Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος, 6]*, Αθήνα 1946.

³³ Πλάι στην κοίτη του Καρυώτικου ποταμού αναπτύχθηκε η ζωή στην περιοχή του Αγίου Νικολάου, όπου το μεσαιωνικό χωριό Σιρβέλι = Σερβελή που ο Rouqueville το αναφέρει ως Zagavelli (βλ. Α. Πετρονώτης - Β. Κατσαρός, «Το όθωμανικό κτίριο του «Σερβελή» κοντά στο Φωκικό Εύπάλιο», *Ναυπακτικά* 10/2 (1998-1999), 211-248) και η μικρή μονή του Αγίου Νικολάου που μας παραδίδεται σήμερα ως ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (βλ. Β. Κατσαρός, *Ο Βυζαντινός ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Ευπάλιο Δωρίδος. Συνοπτικός Οδηγός*, Αθήνα 2007, 40-42. Πλάι στον παραπόταμο Μαντήλω αναπτύχθηκε το χωριό Μαγούλα (Ν. Κούκουρα), όπου ανακαλύφθηκε μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική, πάνω στην οποία κτίστηκε στην παλαιολόγια περίοδο ο μικρός ναός του Σωτήρος (βλ. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή», ό.π. (υποσημ. 1), 132-133).

³⁴ Βλ. Α. Πετρονώτης, «Αρχιτεκτονικά και οικιστικά μνημεία και ιστορικές θέσεις Φωκίδος», *Επετηρίς Έταιρείας Στερεοελλαδικών*

νεται να έχει μορφωτικό επίπεδο λογίου, αφού χρησιμοποιεί τον λογιότροπο τύπο *δέδορκας* και διαθέτει αίσθηση του μέτρου. Οι μεγαλύτερες ή μικρότερες μοναστηριακές εγκαταστάσεις στον χώρο λειτούργησαν και ως παραγωγικές μονάδες που προσέφεραν στην οικονομία της περιοχής πολύτιμα αγαθά³⁵ για την επιβίωση

και τη συγκράτηση των κατοίκων στον τόπο τους. Η επιγραφή του ναού των Θεομών προσθέτει ένα ακόμη χρονολογημένο επιγραφικό δείγμα στις χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές του χώρου, πολύτιμο εύρημα που συνεισφέρει και στη χωροχρονική μελέτη της περιοχής.

Vassilis Katsaros

UNKNOWN DEDICATORY BYZANTINE INSCRIPTION (AD 1092) FROM WESTERN PHOCIDE

Among the ruins, near the western side of St. John Baptist's new church at the place-name *Thérma*, north east of *Néa Koukoura* and south-east of *Philothéi* villages of Western Phocide, we can also find remains of another old church largely destroyed. There are, however, remnants of this Byzantine building. The writer of this paper has already made comments regarding this monument (see *Ναυπακτικά* 6 (1992-1993), 125-129, 167-169). The Byzantine monument has suffered great and irreparable damage. A new church, based on the ground plan of the older, has been built up. This church was built of stone and on the type of a single-aisled church.

During the building work of the new church, a stone lintel came to light. On its well-looked facade there is a dedica-

tory inscription in uncial writing. The stone lintel measures 0.90×0.30-0.46×0.28 m. and its letters are quite legible. This is something that facilitates research. There is no difficulty in the restitution of some worn-out places of the text. The inscription is metrical, a small epigram.

From the information given to us we single out on the one hand the name of the founder, monk Ephraim, and on the other hand the chronology of the construction of this Byzantine monument, in AD 1092 indictionem 15. Some words and the construction of the text reveal that monk Ephraim was educated. The establishment of his church was a small *katholikon* which served the monks' needs for Orthodox liturgy. The monastic community settled in this place survived until the beginning of the 19th cen-

Μελετών 4 (1973), 110-112. Βλ. και Μπούρας - Μπούρα, *ό.π.*, 25-26, 92-94, 147-149 και 168.

³⁵ Βλ. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή», *ό.π.* (υποσημ. 1), 134.

ture. The dedicatory inscription of St. John's church is very important, because this is a document on the monastic life of this remote, marginalised area. The economic potential of the monastic community was developed along the neighbouring river from the end of the 11th century and during the Comnenian epoch. In addition, many archaeological remnants in the wider area of Morno's valley have survived, as well as some historical data, which suggest the prosperity of the monastic life in this area during the Comnenian period. St. John Baptist's church in Thérma is

located at the east limit of the monastic and economic activity of the river Mornos (ancient name: Daphnos) valley. This is a wide valley well-known from the ancient historical topography (see G. Soteriades, *BCH* 31 (1907), 270-320).

From early Christian, Byzantine and post-Byzantine epoch (during the Ottoman conquest), a Christian - and later monastic - community was organized in this area. People and monks were occupied with economic and productive activities in their daily life.